

CONTINUÏTAT O PERDURACIÓ RESIDUAL D'UN ÚS FUNERARI MEDIEVAL: LES ESTELES FUNERÀRIES DISCOÏDALS EN ÈPOCA MODERNA

Joan Menchon i Bes
Salvador Palomar i Abadia

Aquesta petita aportació al Segon Congrés d'Història Moderna de Catalunya vol centrar-se en un dels molets aspectes del món Funerari català, ens referim a les esteles funeràries discoïdals.

Molts de nosaltres, en llegir aquestes ratlles, ens preguntarem quina és la veritable significació del terme *estela funerària discoïdal* (1). Hom pot dir que es tracta d'una làpida, generalment en pedra, d'una tipologia prou característica. Si es veu la peça, es poden diferenciar dues parts: una superior o *cap* de forma rodona o discoïdal que coneixem com a *disc*; i una inferior que fa d'element sustentador, el *peu*, que té unes formes prou variades. Es pot dir que el cap, sia en una o dues cares, adunc el perfil, pot presentar-se decorat de variades maneres, i el peu serveix per a fixar la peça al terra, podent anar decorat en determinats casos (2) (Fig.1). Vista la seva tipologia, passem a definir breument quina és la seva destinació.

Als comentiris mediavals (3), post-medievals i moderns les sepultures estan marcades, fins i tot delimitades per senyals físiques, una d'aquestes és l'*estela funerària discoïdal*. Així podem parlar d'una *funció senyalitzadora* (4). L'estela ens assenyalava un enterrament determinat, i el

1.- Per a aquest tema, vid.:

MENCHON, Joan: "Excursionisme i Patrimoni Historic, aportacions per a un "corpus" d'esteles funeràries discoïdals dels Països Catalans"

Memorial Josep Iglésias Fort, Jornades de Literatura excursionista.

Barcelona, Unió Excursionista de Catalunya-Arxiu Bibliogràfic excursionista. Març de 1988 (preactes multicopiades)

MENCHON, Joan - PALOMAR, Salvador: "Les esteles funeràries discoïdals del Museu d'Alcover" *Bulleti del Centre d'Estudis Acoverencs*, Gener-Març 1988 núm 41 ps. 11-13

2.- Per a una millor documentació vid.:

FRANKOWSKY, Eugeniusz: *Estelas discoïdeas de la Península Ibérica.*

Madrid, comisió de Investigaciones Paleontológicas. 1920

BARANDIARAN, José maria: *Estelas funerarias del País Vasco.* San Sebastián, Txertoa 1970.

MENCHON, Joan: "Aspectes metodològics i terminològics al voltant de l'estela discoïdal" *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió.* Reus 1988 (en premsa)

3.- Vid.:

RIU, Manuel: "Alguns costums funeraris de l'Edat Mitja a Catalunya" *Acta Mediaevlia, annex 1, Necròpolis i sepulcres mediavals a Catalunya.* Barcelona 1982 ps. 29-57

4.- Sobre la funcionalitat de l'estela discoïdal:

CASA, Carlos de la: "Función de las estelas en base a los datos arqueológicos". *Signalisations de sepultures et stèles discoïdals.* Congrès Internacional de Carcassonne, setembre de 1987 (en premsa)

PALOMAR, Salvador: "Les esteles funeràries discoïdals, una aproximació des de l'Etnografia" *Les esteles discoïdals*

diferència d'altres que són als voltants, és la *funció singularitzadora*. A més l'estela fa de lloc físic on els vius enllaçen amb els seus finats; és on per Tots Sants es posen flors al parent mort, on es resa un Parnostre o es recorden moments que no han de tornar, té també una *funció religioso-funerària*. Finalment l'estela marca el *vas funerari*, l'enterrament d'un grup familiar o social determinat, té una *funció identificadora*, alguns estudiosos de l'estela són de l'opinió que aquesta pot servir per a marcar els cementiris, posades a manera de pedres-fites, assolint una *funció delimitadora*. De tota manera, moltes esteles discoïdals, i no tan sols aquestes, sinó també sepulcres en pedra, s'han reaprofitat en època moderna per a decorar els murs dels cementiris, assolint doncs, una *funció decorativa* i una altra *identificativa* o *senyalitzadora* de la zona com a fossar (5)

Raonades la definició i funcionalitat de l'estela discoïdal, passem seguidament a parlar del problema cronològic. A casa nostra no hi ha, de moment, un coneixement prou exhaustiu de la discoïdal per a poder precisar extensió, dispersió i cronologia. La majoria de peces que coneixem es troba a la Catalunya Nova (6) enllaçament amb comarques de Castelló i Terol, com serien Els Forts i el Matarranya. Hom suposa que el seu ús prové de l'Occitània i arriba a casa nostra durant l'anomenada "Reconquesta", des del segle XII i el XIII segons el Prof. Riu. (8) El seu ús es documenta al llarg d'aquest període i l'ultrapassa gairebé fins al segle XIX. El problema s'escau en saber si l'estela discoïdal, que la suposem abastament emprada al llarg dels segles XIII, XIV, té la mateixa intensitat d'utilització als segles XVII, XVIII i XIX.

Indiquem, però algunes trobes que ens poden dificultar seriosament la cronologia de l'estela discoïdal en general, i en particular la catalana. En primer lloc hem d'assenyalar que gran part de les peces de què en tenim notícia, apareix fora de la seva funcionalitat senyalitzadora, és a dir, són *ex situ*, impossibilitant una datació en base al registre arqueològic (9). La decoració de les esteles moltes vegades és repetitiva i senzilla -creus de tipus grec, sexifòlies etc.- que no ens donen una cronologia; altres motius plàstics se'ns fan ficicil d'adscriure a un període (10) i ens queda tan sols dos vies factibles: l'una és l'epigrafia, l'altra, la datació pel context de l'estela (11).

A l'estela on s'ha gravat una inscripció pot dur una informació prou important: la data i / el nom de la persona colgada, amb les connotacions cronològiques i socials que comporta el fet. D'altra banda, la peça pot ser localitzada dins un context diferent que molts cops ens dona cronologia, per exemple el cementiri del Montblanquet es data, gràcies al gravat de la llinda de la porta, a l'any 1884; en conseqüència, les esteles clavades a la tanca són anteriors, assolint així una data *ante quam* la *post quam*, pot venir, per exemple al datar el temple al voltant del qual tenim el cementiri amb esteles.

5.- Casos com Montblanquet (Urgell), Savallà del Comtat (Conca de Barberà) Vinaixa (Les Garrigues) etc.

6.- Bàsicament gràcies a la tasca del Centre de Documentació sobre Cultura Popular/Carrutxa de Reus i els resultats de les jornades *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió* organitzades pel Centre de Documentació/Carrutxa, la Secció de Geografia i Història del Centre de Lectura de Reus i la Reial societat Arqueològica Tarraconense. (vid. "Catalunya Sud del 16 de gener de 1988).

7.- Vid: FONTS, Monstsant: "Algunes notícies d'esteles als Ports i al Maestrat" *Les esteles discoïdals als PP.CC...* (en premsa)

MARCO SIMON, Francisco: "Un groupe de stèles discoïdals de Cretas, Teruel" *Archeologie en languedoc. Les stèles discoïdals, n. speciale. Journée d'étude de Lodève*. 1980 ps 151-162

8.- RIU, Manuel: *Alguns costums funeraris...* op. cit.

9.- MENCHON, Joan: "contribució al corpus d'esteles discoïdals de Catalunya: Tarrés". *Bulletí Arqueològic* n 6 1984 (em premsa)

10.- Elements decoratius com la flor de sis pètals o sevifòlia ens apareixen indistintament a esteles romances com del segle XVIII

11.- MENCHON, Joan: "Problemes de cronologia en l'estudi de les esteles funeràries" (em preparació)

De tota manera el problema cronològic no queda, ni de bon granat, solventa Malgrat els intents d'alguns autors de datar en base a la major o menor riquesa o complexitat decorativa (12) o a l'augment progressiu de les mesures de l'estela, som de l'opinió que, tot i no ser teories fora de lloc, mantenen un marge d'error prou gran com per a reservar-nos davant els resultats que ens poden oferir. Tot i amb això, més d'un cop haurem de fer servir aquest mètode per a assolir una data temporal, absoluta.

Les Esteles Funeraries Discoïdals en època moderna

En aquest apartat intentarem fer cinc cèntims de les esteles que s'han adscrit a aquest període cronològic, comentant una mica els problemes que ens podem trobar.

L'estela discoïdal ha estat usualment estudiada com a fita d'enterrament medieval, diferenciant-la de les possibles, i de fet existents, homònimes d'altres moments cronològics. Per exemple a Castella, en concret Sòria o Segòvia (13), s'han pres com dels segles XII i XIII, algunes de Guadalajara (14) de moments posteriors, concretament al segle XVIII. Altres de l'Aragó (15) s'han datat en períodes afins als abans esmentats.

Sabem doncs, d'esteles datades en la cronologia que ens referim en aquest estudi, certament no són pas moltes, però s'han datat en base a motius escultòrics i / o epigràfics que donen una cronologia més que precisa, i això no vol dir que altres esteles de la mateixa zona, amb decoracions comunes també a l'Edat Mitjana, o potser més difícils de datar, no siguin també d'època moderna.

A la zona on trobem un major nombre d'esteles modernes és al País Basc i Navarra (16). Són molts els investigadors que es preocupen i han escrit sobre l'estela basca i navarresa de les dues vessants del Pirineu (17). Dels seus treballs es pot concloure l'ús de la discoïdal fins al segle XVIII, moment que decau canviant-la per creus, en terraments en níxol, esteles tabulars, etc... fins que al segle XX retornen amb força (18). Les causes d'aquest decaïment s'han de buscar en canvis de costums senyalitzadores i el trasllat dels cementiris fora vila.

- 12.- COLAS, *La tombes basque*. Oarus-Biarritz 1908
UCLA, Pierre: *Les stèles discoïdes du languedoc et d'ailleurs* Paris 1981
- 13.- CASA, Carlos de la-DOMENECH, Manuela: *Estelas mediavales de la provincia de Soria*. Soria. Exma. Diputació provincial. 1983. "Aportación al corpus de estelas mediavales en Castilla:Segovia". *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española*. tomo V ps. 307-319 Zaragoza 1986
- 14.- LOPEZ DE LOS MOZOS, J.Ramón: "Hallazgo de tres estelas discoïdeas en la provincia de Guadalajara y su comparación con cotras de procedencia vasconavarra" *Cuadernos de Etnografía y Etnología Navarra*. ps. 35-36 1980 ps.441-454. "Tres nuevas estelas de la provincia de Guadalajara y su paralelismo vasconavarro" *Cuadernos de Etnografía y Etnología Navarra*. ps.45 1985 ps. 119-130
- 15.- Vid nota 7
- 16.- Vid. FRANKOWSKY, Eugeniusz: *op.cit.*
BARANDIARAN, José Maria: *op. cit.*
- 17.- Com a exponent serveixin les importants comunicacions presentades als congressos de Lodève (1979), Baiona (1982) i Carcassonne (1987) Zubiaur en un interessant resum sobre el problema de l'estela navarresa dedica un apartat a la problemàtica cronològica; en primer lloc comenta que els criteris de datació no han estat prou rigorosos com caldria desitjar, i s'ha datat amb més o menys seguretat a partir de les peces del segle XVI, les peces datades no són més del 30% a l'Alta o Baixa navarra i s'han atribuït des dels celtes a l'època moderna. Les causes que provoquen la decadència de la discoïdal serien el canvi de modes, major riquesa econòmica. La possibilitat d'enterrar-se dins les esglésies a partir del s.XIII, el creixement urbà dels segles XIII i XIV, encara que la zona de la muntanya navarresa és molt més fidel a les velles tradicions i costums, i a Ultrapuertos continuï fins al segle XVIII per raons de diferenciació administrativa, continuant l'ús fins gairebé al segle XX. (ZUBIAUR, Fco. Javier: "Estelas discoïdeas" *Gran Atlas de Navarra*. Tomo II. Pamplona. Caja de Ahorros de Navarra. 1986 ps. 35-36)
- 18.- BARANDIARAN, José Maria: *op. cit.* ps. 81-83:..."Tras una época de florecimiento -siglo XVII- ha venido su decadencia, hasta el punto que a finales del siglo pasado, nadie colocaba una estela discoïdea en su tumba. Es ahora cuando reaparece de nuevo en muchas tumbas como una reacción ante el afán iconoclasta de las últimas décadas del siglo XIX"...

No hem d'oblidar, però, la diferenciació de dos aspectes cronològics en l'estela discoïdal (19): *la datació de fàbrica de l'estela i la datació de l'ús o reutilització de la mateixa*. Entendrem com a datació de fàbrica el moment cronològic en què es cisella l'estela, posem per cas el segle XIV, tenim llavors una estela feta en dita centúria, un altre cas, estela del segle XVII, succeeix el mateix. La datació d'ús, seguint el mateix exemple: l'estela del segle XIV ens assenjala el *vas funerari* d'una família fins gairebé al segle XVIII podem dir que *és una estela medieval que s'utilitza fins època moderna*. Però si eixa estela s'abandona posem per cas al segle XVI, durant un temps ningú li fa cas i el llaç entre els morts enterrats sota seu, i els vius, desapareix i passen els anys... i a principis del segle XVIII s'utilitza per fitar un altre enterrament, cisellant-se abans una data, podem dir que l'estela s'ha usat almenys fins al segle XVIII, havent sofert una reutilització perquè la decoració anterior és del XIV. Aquesta mateixa pot haver tingut un destí força diferent, enlloc de senyalitzar una nova tomba, es reutilitza, sia com pedra d'una obra o com element de la paret del cementiri, posem per cas, també podem parlar d'una data de reutilització.

Generalitzant, hauren de diferenciar entre:

-data de fabricació de l'estela: moment cronològic en què es fabrica

-període d'ús de l'estela: el temps en què s'ha usat per assenyalar enterraments sebollits al terra, sigui el mateix o altri

data d'amortització: moment en el què deixa d'emprar-se com fita d'enterrament al subsòl

període de reutilització: un cop amortitzada, el temps que l'estela s'usa amb una finalitat que no és estrictament la seva, malgrat no abandoni el sentit funerari o religiós.

En parlar de reutilització, caldrà tenir en compte quan: (20)

-l'estela es reutilitza com a falca d'una altra: és a dir, la recolça

-l'estela es reutilitza com a base d'un altre senyal funerari: en diferents casos apareix amb una creu clavada al cap del disc, o amb el trau fet a tal efecte.

-l'estela es reutilitza com element compositiu d'una construcció funerària: com el cas de peces encastades a mausoleus

-l'estela es reutilitza com a senyal localitzadora o indentificadora d'un espai funeri: clavada dalt de la tàpia del cementiri, o encastada al mur, en veure la peça ens adonem de la proximitat a un cementiri

-l'estela es reutilitza en un context religiós: si la trobem, p.ex. dins un temple fent de creu o servint de peana a una escultura religiosa, les usades en els Via Cruci, etc.

-l'estela es reutilitza com fita o senyal delimitatòria: el cas, p.ex. de les que fan de creu de terme

-l'estela resta amb la seva funcionalitat: és a dir, que encara fa la seva funció marcant un enterrament determinat -

-l'estela queda abandonada.

Comentari d'algunes esteles en època moderna

L'existència d'esteles discoïdals en períodes posteriors a l'Edat Mitja és quelcom comentat en aquesta comunicació. En aquest apartat intentarem descriure algunes esteles que, per llurs característiques poden datar-se, en ús o fàbrica en aquest període. D'aquesta manera parlarem

19.- Vid.: MENCHON, Joan: "Aspectes metodològics i terminològics..." op. cit.

20.- Vid. nota 2 i 4

d'esteles amb epigrafia, d'altres reutilitzades o que encara són enterraments. Deixarem, però, de banda casos de reutilitzaments que no podem datar o que s'escapen cronològicament a l'espai temporal d'aquest Congrés. Tampoc entrarem en casos d'esteles anepigràfiques, que ens portarien a datar per criteris estilístics i / o tipomètrics, com ja hem dit abans ens reservem del seu ús, i esperem poder afegir noves esteles modernes en treballs posteriors (21).

Seguidament descriurem de forma breu aquestes esteles que no són, ni molt menys totes les existents ara a casa nostra. L'actual estat de l'investigació de l'estela catalana no permet avui en dia, de poder establir un inventari gairebé exhaustiu, sinó que dóna dades d'un àrea prou concreta de la Catalunya Nova. L'ordre seguit segueix uns criteris geogràfics, i es basa en l'actual divisió comarcal:

ALT CAMP:

La Riba: Segons un article publicat al "Dario de Tarragona", i signat per l'historiador tarragoní Bonaventura Hernández Sanahuja, van aparèixer al segle passat dues esteles, una d'elles amb l'inscripció M.D.M.D.L. que suposem es pot llegir A(nno) D(omini) M.D.L. és a dir 1550. Malgrat els nostres esforços no s'han pogut estudiar les peces, perquè sembla ser que van desaparèixer del Museu de Tarragona (22).

ANOIA:

Calonge de Segarra: una estela amb la següent inscripció: 1753 / NADAL (23).

BAIX CAMP:

Almóster: conservada al Museu comarcal de Reus, una peça amb una inscripció PAM / IES RE / CHON / 1610 (24).

Riudecanyes: una estela aprofitada com a base d'una creu de ferro, ara és en desús (25)

La Selva del Camp: una altra estela presenta els mateixos signes que l'anterior (26)

BAGES:

Manresa: una estela al Museu. Aquesta té una inscripció: AN S DO que podem datar, pel tipus de lletra, entre el segle XVII i XVIII (27).

BERGADÀ:

Sant Martí de la Nou de Bergadà: al cementiri una estela amb data esculpida: 1866 (28).

21.- Actualment el Centre de Documentació Carrutxa de Reus (C/ del Roser 7) està preparant la creació d'un "Banc de Dades sobre les esteles discoïdals dels PP.CC." Aquest, integrant per un equip on es troben investigadors de l'Arqueologia, Etnografia, Belles Arts etc. desenvolupa actualment una tasca de recerca i documentació bibliogràfica sobre el tema. Un dels objectius principals serà la publicació i aprofundiment en el tema, mitjançant petits estudis o monografies comarcals, sense deixar de banda la difusió i protecció de les esteles

22.- HERNANDEZ SANAHUJA, Buenaventura: "Arqueologia" in. *Dario de Tarragona* 1 de juny de 1879 p. 2
MENCHON I BES, Joan: "Apuntes para una Historiografia de la estela funeraria discoidea en Catalunya" *Congreso Historiografia de la Arqueologia e Historia Antigua en España*. Madrid, C.S.I.C. Desembre de 1988 (en premsa)

23.- MIRO, J.M.: *op. cit.*

24.- PALOMAR, Salvador: "Les esteles funeràries discoïdals al Baix Camp" *Les esteles disco als PP. CC...* (en premsa)

25.- Vid. nota 24

26.- Vid. nota 24

27.- SITGES I MOLINS, Xavier: "Esteles discoïdals al Bages" *Les esteles discoïdals als PP.CC...* *op. cit.* (en premsa)

28.- FABREGAS, Xavier: *Tradicions, mites i creences caralanes, la pervivència de la Catalunya ancestral*. Barcelona. Edicions 62 s.a. 1971 p. 59

CONCA DE BARBERÀ:

Forès: en aquest poble hi ha un interessant cementiri adosat a l'església. En ell hi ha un total de 17 esteles, de les quals 6 encara romanen *in situ*, una setena fa de falca d'una de les anteriors, i una altra, semienterrada presenta un trau per a faltar una creu de metall (29).

Rojals: desada a la sagristia de l'església, una estela que presenta un trau al cap del disc, com el cas anterior es deuria emprar per a fixar una creu en metall o similar (30).

Solivella: dues esteles sobre la porta del cementiri nou, del segle XIX, tant la factura com l'epigrafia ens porten a la darrera centúria (31).

Vallclara: a l'antic cementiri encara tenim dues esteles *in situ*; es més, un vell mausoleu esta rematat per dues esteles reaprofitades, una amb una data cisellada: 1868 (32).

LES GARRIGUES:

Fulleda: una estela *in situ* al cementiri del poble, es dona la circumstància que encara és objecte de culte (33).

PRIOTAT:

Siurana: al cementiri del poble hi ha una estela de nova fàbrica, la inscripció ens diu: JOAN SALES / 1912-1983 / R.I.P. (34).

RIBERA D'EBRE:

Miravet: dues esteles epigrafiades, l'una resa: S(E)PULTU/RA D(LLI) NOT DELACA/STLI..., l'altra IENOT/EUMA/DON/IHS la lletra d'ambdues ens porta als segles XVIII i XIX (35).

LA NOGUERA:

Ribelles: esteles *in situ* en el cementiri del poble(36).

LA SEGARRA:

Civit: inscripció a una estela: + /IO.REQVE/ZENS que segons J.M. Miró és del segle XVIII (37).

Gra: estela *in situ* al cementiri (38).

El Llor: el cas és com l'anterior (30).

Montornés de Segarra: cementiri amb esteles *in situ*, una d'elles amb incipció que J.M. Miró recull: SEGARA/ 1559 (40)

Fallerols: cementiri amb esteles *in situ* i de fixades a les parets del cementiri, una d'aquestes té cisellats caràcters epigràfics que no hem pogut transcriure, però detahes entre els segles XVIII i XIX (41).

33.- MARTI, Josep-Enric, RIUS MAY, Peter: "Inventari de les esteles discoïdals de Les Garrigues" *Les esteles discoïdals dels PP.CC.* op. cit.(en premsa)

34.- MARTORELL i GARAU, Miquel: "Les esteles funeràries discoïdals de Siurana" *Les esteles discoïdals dels PP.CC.* op. cit. (en premsa)

35.- PALOMAR, Salvador: "Esteles de Miravet" op. cit. (en premsa)

36.- MIRO, J.M.:op. cit.:

37.- MIRO, J.M.:op. cit.: fig. 120

38.- MIRO, J.M.:op. cit.: fig. 135

39.- MIRO, J.M.:op. cit.: fig. 151

40.- MIRO, J.M.:op. cit.: fig. 29, 121

41.- MIRO, J.M.:op. cit.: fig. 17 VALL RIMBLAS, Ramon: "Les esteles discoïdals de la Segarra" *Les esteles discoïdals dels PP.CC....op. cit.* (en premsa) Fig 44

Sanaüja: l'estudi de J.M. Miró ens publica vuit figures d'esteles de dit cementiri, totes elles *in situ*, però no podem precisar si corresponen a tantes peces o si hi ha anversos i reversos de les mateixes. També ens transcriu l'inscripció d'una de les esteles, en disposició radial: PAU ANDO (RAN) O ET TORRAS DE, que data al segle XVII (42).

Sant Pere de les Sitges: cementiri ja esmentat per Puig i Cadafalch i en el qual encara hi erem esteles *in situ* (43).

Talteüll: una estela donada a conèixer per R. Vall i posteriorment publicada per J. M. Miró, amb la inscripció: CANDENYES/ 1595 (44).

TARRAGONÈS:

El Catllar: encastada a la paret de l'església, una estela amb inscripció gravada al revés: IHS / A 1603 (45).

URGELL:

Belianes: esteles *in situ* com en el cas de Sanaüja, les figures que J. M. Miró publica, no especifiquen si són d'esteles diferents o cares d'algunes determinades (46).

Ciutadiella: esteles *in situ* (47).

Montblanquet: en el cementiri nou estela, segurament medieval, amb un trau al cap disc. A la pista forestal entre Montblanquet i Omells de Ma Gaià hi ha una estela amb la següent inscripció: JOSE AL/BAREDA/POLC MU/RIO LAÑO/ 1822 (46).

Freixana: segons J. M. Miró hi ha varies esteles *in situ* (49).

Per una banda tenim un seguit d'esteles amb epigrafia dels segles XVI, XVII i XVIII, com són les peces d'Almoster, La Riba, Miravet, Manresa, Civit etc. Ens mereix especial atenció la d'El Catllar, la qual es presenta amb l'inscripció cisellada al revés. Això ens porta a hipotitzar sobre la tècnica d'entallament; possiblement més d'un i de dos picapedrers utilitzaria bocets o motllos que, un cop fixats sobre la pedra es calcarien sobre aquesta, marcant els contoras a rebaixar o cisellar. En aquest cas l'error de l'artesà va ser de posar el motllo cap per avall.

No podem precisar si aquestes esteles són fetes de bell nou, o si pel contrari són l'aprofitament d'altres de medievals tal i com pot succeir. El cas de Montblanquet és un d'aquests casos d'estela reaporifitada, indicant una mort violenta durant les lluites que sacsejaren el nostre país durant el segle passat, tal i com ens diu J. M. Miró. Ens sembla força interessant com una estela abandonada com molt tardar al segle XVIII o principis del XIX passa senyalitzar el lloc d'un fet luctuós, havent un canvi de funcionalitat, passant del sentit funerari a un altre més aviat commemoratiu i senyalitzador. Dit cas, ara per ara l'únic que coneixem a casa nostra, no és estrany al País Basc o Navarra (50).

42.- MIRO, J.M.: *op. cit.* figs. 94, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 109, 119.

43.- PUIG I CADAFALCH, Josep "et alii": *L'Arquitectura Romàntica a Catalunya*. Vol III-2. Cap. IV Fig 771/2. 2ed. Facsímil. Barcelona 1987. MIRO, J.M.: *op. cit.*: figs 9,24

44.- MIRO, J.M.: *op. cit.* fig. 102 VALL RAMBLAS, Ramon: *op. cit.* fig 24

45.- ZARAGOZA, J.: "Estela discoïdals d'El Catllar" Les esteles discoïdals dels PP.CC.../ (en premsa).

46.- MIRO, J.M.: *op. cit.* figs. 8, 89, 112

47.- MIRO, J.M.: *op. cit.* fig. 49

48.- DASCA, Andreu-MENCHON, Joan: "Un conjunt de cinc esteles funeràries a Montblanquet" XXXII Assemblea Internacional d'Estudiosos. Rubí octubre de 1966 (en premsa)

49.- MIRO, J.M.: *op. cit.* figs 32, 44, 48, 60, 111.

50.- Vid.: AGUIRRE SORONDO, Antxon: "Esteles discoïdes de Guipúzcoa" *Anuario de Eusko-Foldlore* Tomo 31 1982/ 83 ps. 153-171. a la p. 166 diu: "...Concellas se indicaría, pues, el lugar de fallecimiento de una persona. Y así lo ratifica la estela que se encuentra en el Museo de Sant Telmo de Donostia procedente de Mendoza (Alava) y que presenta la siguiente inscripción: AQUI MURIO NICOLAS CUBICA. Año 1812"...

De les epigrafies del segle XIX i XX podem, però, fer altres precisions. L'estela de Vallclara, amb data del 1868 sembla cisellada altre cop sobre decoracions ja desaparegudes per la mà del picapedrer. Les Solivella, en canvi, semblen fetes expressament per al nou cementiri, la documentació d'arxiu ens afirmarà o negarà aquesta suposició. L'estela de Siurana s'escapa ja a làmbit d'aquesta comunicació, no per això deixarem d'esmentar la seva existència.

Aquestes peces epigràfiques dels segles XVI, XVII i XVIII ens demostren d'una manera o altra que l'ús de la discoïdal ultrapassa l'Edat Mitjana. De l'intensitat d'utilització no podem parlar dins uns termes precisos. Cal dir que si ja a l'Edat Mitja hi ha esteles epigràfiques, per raons òbvies la seva quantitat és petita, éssent possiblement de sectors socials mitjanament cultes, o almenys amb uns recursos econòmics suficients. Creiem que el fet de gravar-se el nom o un epitafi no es generalitza fins molt després, i no seria d'estranyar que la gent no sapigués què deia o volia dir l'inscripció de tal o qual estela o làpida. A les esteles epigràfiques hauríem d'afegir aquelles que presenten decoracions ja pròpies o característiques de les centúries posteriors a l'Edat Mitja, a més d'altres que ens trobem en una i altra època.

De les esteles amb trau per a ficar una creu de metall, podem pensar en una reutilització de la peça com a base d'una fita d'enterrament diguem-ne de moda. Això sí, la discoïdal no però totalment el seu sentit funerari i encara la trobem, malgrat sigui com peu d'una creu de metall.

Respecte a les que encara són *in situ* hem de fer algunes puntualitzacions. En primer lloc no estem en condicions de dir si tal o qual estela clavada al terra assenyala un enterrament medieval, moderna o tan sols està decorant l'ambient funerari, que si dita tomba és personal, familiar... o l'estela ha marcat anteriorment altres senyals funeraris. Creiem però, que hi ha una cosa molt més important, que l'estela estigui encara *in situ*; això ens indica una predisposició ideològica davant la peça, predisposició que porta a deixar-la on és i no per oblit o desídia sinó per respecte al que simbolitza: hom sap que és una pedra de morts i com a tal la respecta i la deixa on és. Al cap i a la fi això ens vol dir que l'estela discoïdal no perd el su sentit i finalitat malgrat el pas del temps, assenyalar i protegir l'enterrament.

Caldria també parlar de les esteles reaprofitades com a decoracions dels murs dels cementiris, entre altres casos. Aquests ens demostren d'una forma o altra una ideologia determinada davant la mort, però de moment no entrem en el tema, perquè molts d'aquests reaprofitaments són del segle XIX i XX, fent-se també necessària la documentació d'arxiu.

Conclusions: una hipòtesi

Possiblement, a l'ésser l'estela discoïdal una fita d'enterrament emprada inicialment en el món medieval, sofreix una continuïtat utilitària fins gairebé al segle XIX. És més, malgrat que en molts casos perdi la seva funcionalitat senyalitzadora, no deixa pas el sentit funerari o religiós, el seu caire de "pedra sagrada" no es perd malgrat el pas dels anys.

Tot i saber de gairebé un miler d'esteles arreu dels Països Catalans (51) ara per ara no estem ni de bon grat capacitats per a intentar una primera síntesi sobre el tema. Per una banda, l'absència de catalogació sistemàtica a tota la geografia catalana - la majoria d'esteles s'ha localitzat a la província de Tarragona i sud de la de Lleida - i per altra la problemàtica de l'adscripció cronològica absoluta dificulta l'intentar resumir i definir perioditzacions o evolucions.

AGUIRRE, Antxon-URTEAGA, Mercedes: "Una estela discoïdal en Astigarraga (Guipúzcoa)" *Anuario de Eusko-Folklore* Tomo 33. 1985-86 ps. 9-15 creuen que l'estela d'Astigarraga, situada el peu d'un camí, pot assenyalar el lloc on va morir un pelegrí a Santiago, o potser s'ha reutilitzat com a pedra-fita marcant la via.

51.- Vid. notes 6 i 21

52.- IBÁÑEZ, Albert: "El Pallars salva com pot el seu romànic de mans dels lladres" *Avui* dia 1 de març de 1988

53.- CASA, Carlos de la, "et alii": "Estelas medievales Cristianas" ponència al *III Congreso de Arqueología Medieval Española*. Oviedo, març de 1989 (en premsa)

La manca d'excavacions arqueològiques de cementiris baixmedievals i pitjor encara, de la publicació d'aquestes o de troballes casuals d'esteles, ens tanca una mica les possibilitats de comparació i confrontació de les dades per nosaltres obtingudes amb altres que podem tenir a casa nostra. Això ens porta a cercar paral·lelismes, familiarismes formals i altres elements o connotacions comunes, amb esteles de l'Estat Espanyol o el Francès. D'altra banda cal dir que, si ja poc potenciada és l'Arqueologia Clàssica o Medieval a casa nostra, pitjor és quan entrem a parlar d'èpoques tradicionalment "acotades" a l'estudi històric mitjançant la documentació escrita. A això hem d'afegir el constant perill d'expoli que sofreix el Patrimoni Històric, i al qual no són alienes les esteles discoïdals (52).

És per això que, malgrat tenir un nombre d'esteles prou gran, no creiem encara oportú extrapolar les informacions que ens donen a tota l'àrea catalana, havent de parlar única i exclusivament a tall d'hipòtesi.

Podem dir que l'estela funerària de tipologia discoïdal entra a Catalunya a les darreries del segle XII éssent força utilitzada al XIII, XIV i XV. La seva arribada es pot relacionar amb les relacions polítiques i humanes amb els comtats occitans; les repoblacions o la fundació del monestir de Poblet poden ésser alguns exemples prou específics (53). Aquestes esteles serien una fita d'enterrament del món rural, que com tots sabem és força conservador en les seves tradicions i costums. Val a dir també que seria utilitzada per un sector social mig-baix o baix, com ho demostren els signes d'oficis esculpits a les cares de les peces (54); els grups socials econòmicament pudents serien sebollits en sepulcres i mausoleus, ben firerenciats de les humils esteles (55).

L'estela com a tal seria la fita del vas funeràri d'una família, i per això tindria una forta continuïtat al llarg dels anys. Llavors, com encara fa pocs anys, l'enterrament era familiar i calia tenir cura d'ell; la destrucció o degradació és tan sols concebible en el moment que ha desaparegut la família propietària. Així doncs, no seria gens estrany que les esteles medievals, és a dir les cisellades en eixa època, continuessin empreant-se durant anys o segles. Es més, creiem plausible, i de fet és confirmat, que un cop arrelat aquest costum, es desenvolupa i espandeix per la geografia catalana. Si pensem que l'estela pot venir per influència occitana i arrela a la Catalunya Nova, no ens ha d'estranyar la seva expansió vers el Sud al redós de les conquestes i repoblacions del País Valencià, perdurant allí fins l'època moderna, cal però, demostrar-ho arqueològicament.

Aquesta ús, més o menys estés durant l'Edat Mitja, es consolida als segles XVI, XVII ó XVIII d'una banda les esteles medievals segueixen utilitzant-se, sia en els mateixos vasos funeràris o en d'altres, i per altra se'n cisellen de noves com jo demostra l'epigrafia. Hem de dir que hi ha peces que s'han amortitzat en eixa època, com les del cementiri de Verdú (56), que es van fixar a les parets de la tanca. Malgrat perdre la seva finalitat primitiva, aquestes esteles no s'abandonen, com hem dit, tan fàcilment. L'ur caràcter religiós i funeràri, fa que la mentalitat popular i rural les preservi i conservi, gairebé amb sentit apotropaic, fixant-les a les parets dels cementiris, delimitant-los i simbolitzant que aquella terra és dels que són al més enllà.

Hom suposa que l'estela discoïdal perdria la seva intensitat d'ús a partir del trasllat, per raons higièniques, dels cementiris fora vila (57). A partir del regnat de Carles III tenim una sèrie d'ordinacions obligant o facultant de traslladar els antics fossars, cosa que es va fer lentament, àdhuc encara no en alguns dels nostres pobles.

54.- MENCHON, Joan: "Las estelas funerarias del Monasterio de Poblet, como signo de indentificación social" *Congreso Espacios y tiempos en el monacato*. León, desembre de 1988 (en premsa)

55.- CABESTANY, Joan F.: "Esteles de Monestir de Poblet" *Acta/Mediaevalia* n 4 1982 ps. 265-376. "Els enterraments amb sarcòfan del Monestir de Poblet" *Acta/Mediaevalia. annex I* 1982 ps. 203-219

56.- MIRO, J.M.: *op. cit.* pàg 78 fig 98: les esteles estan fixades a la paret del cementari, incurgurat l'any 1622

57.- SABATE BOSCH, Josep M.: "De la mort, els metges i capellans: cementiris fora vila" *Galens Col·legi de metges de Tarragona*. núm 16. Maig de 1988 ps. 26-27

Amb aquest trasllat arribaria el níxol i altres fites com l'estela tabular, la creu de metall o de fusta etc. Malgrat tot, l'estela discoïdal no vol deixar que s'oblidi i la trobem encara rematant mausoleus, àdhuc s'en fan de noves com el cas de Solivella.

Un cas força interessant és quan l'estela es forada per a fer-la servir de base de les creus de metall, fenomen que també succeix en altres punts del continent (58). A més d'aquest desús de la discoïdal per motivacions higièniques o d'espai - el níxol- podem cercar raons d'estètica o de tipus social (59) al voler usar nous senyals funeraris davant les rústegues i velles esteles. Tampoc podem descartar la idea d'una evolució tipològica vers l'estela tabular i cruciforme, tal i com ja apuntava E. Frankowsky (60).

En altres casos l'estela passa a senyalitzar fets luctuosos, com la mort violenta en el cas de la peça de Montblanquet, i en altres conformen part d'elements religiosos, com les esteles ficades als Via-Crucis dels pobles Vascos i navarressos (61).

Un problema se'ns planteja quan hem de parlar d'esteles discoïdals a la Catalunya Vella. Hom havia pensat que dita zona era buida, però darrerament s'han localitzat alguns exponents, fins i tot d'època moderna. En conseqüència, com casar aixó amb la idea de l'arribada de l'estela discoïdal per la repoblació i contactes amb l'Occitània? potser seria el moment d'entrar a estudiar amb profunditat les immigracions d'aquests grups a l'època en què es centra aquest Segon Congrés.

Esperem que aquestes breus notes sobre l'estela discoïdal catalana, bona part una hipòtesi de treball, ens permetin en un de proper de poder aprofundir en la problemàtica del món funerari medieval, post-medieval i moderna, i així entendre una mica més bé la mentalitat i religiositat d'aquestes persones, al cap i a la fi, els pares i avis de l'actual Catalunya.

58.- BARANDIARAN. J.M.:*op. cit.* figs. 512, 571, 577 entre d'altres

59.- Vid. notes 17 i 18

60.- FRANKOWSKY, Eugeniusz: *op. cit.* fig 72

61.- P. ex. vid.: JUSUE; Carmen: "Estelas discoideas de Murillo El Cuende" *Cuadernos de Etnografía y Etnología Navarra*. Enero-Junio 1981 ps. 213-230

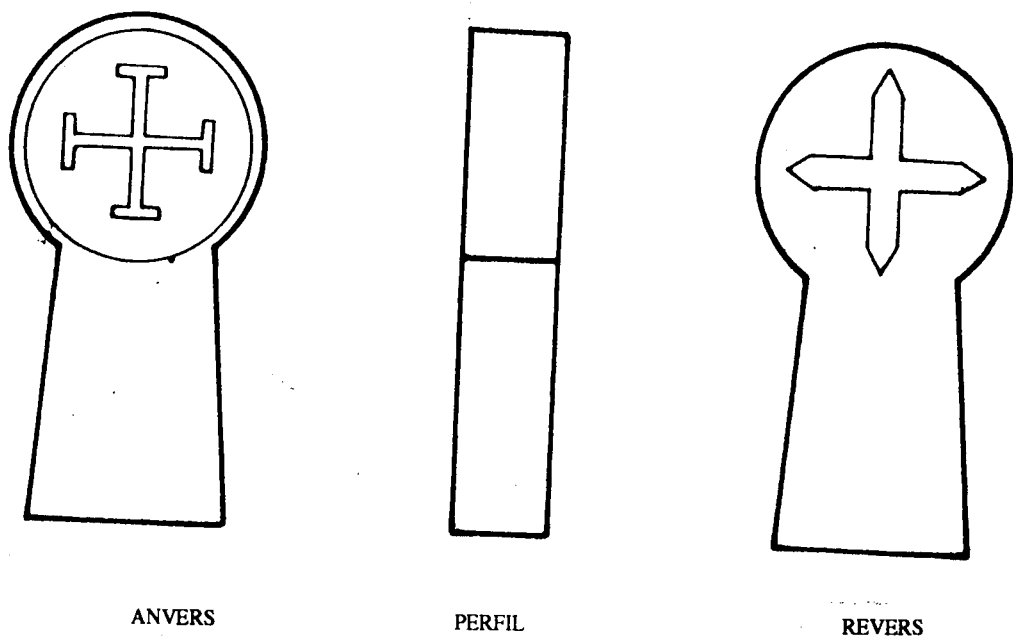

FIG. 1: Dibuix-Tipus d'una estela discoïdal

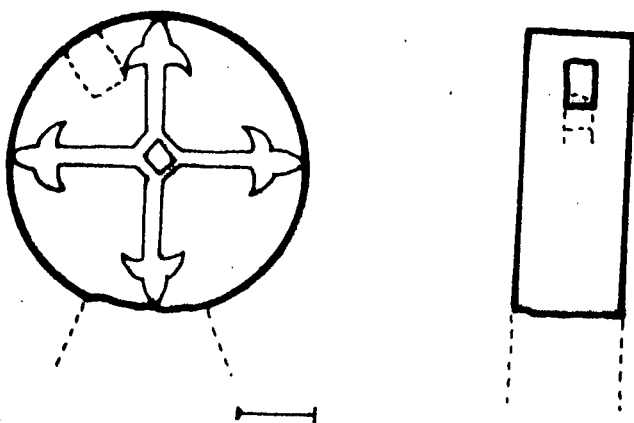

FIG 2: dibuix de l'anvers i perfil d'una estela de Montblanquet (L'Urgell).

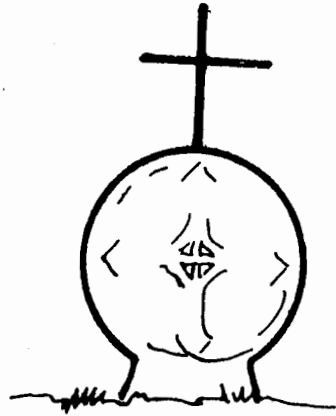
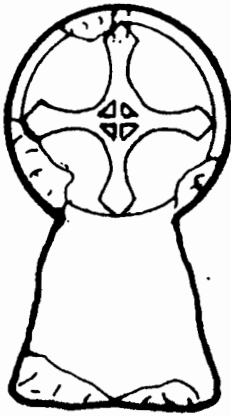

FIG.3: anvers de l'estela de Rojals (Conca de Barberà). Reconstrucció ideal de dita estela com base d'una creu de metall

FIG 4: esteles de Solivella (Conca de Barbera).

Dibuixos de J.Menchon i Bes.